

Dékány András

NYELV ÉS BESZÉD MINT A KARTEZIÁNUS EMBER *DIFFERENTIA SPECIFICA*-JA

(Apró megjegyzések egy ismert descartes-i szöveghely
néhány idézetéhez)

ELSŐ IDÉZET: „azok, akik tudják, hogy az emberek ügyessége milyen *automatákat*, vagyis ön-mozgó gépeket tud alkotni ... az állati testet gépnek fogják tekinteni”¹

Újabban ez a mondat mindenképpen a gyakrabban idézettek közé tartozik, mint olyan, amely, úgymond, a francia racionalista filozófus elvetemültségének illusztrálására szolgál. Hogyan? Descartes az állatokat, melyek ugyanúgy érző lények, mint mi, ugyanúgy kíméletre szorulnak, mint mi (következésképp ugyanolyan jogaik is vannak, mint nekünk) egyszerű gépeknek tekinti? Sokan már e jellegzetesen kora újkori felfogásba a természeti környezet olyan fokú megvetését vélik beelátni, melynek pusztító következményeit – természeti katasztrófák, környezetszennyezési károk stb. formájában – mindnyájan jól ismerjük. Csakhogy Descartes felfogását nem lehet vádolni, még kevésbé felelőssé tenni ezekért a gyakorlati következményekért. Az ő álláspontja ugyanis mindigvégig megőrizi tisztán ismeretelméleti jellegét, és már csak azért is inkább kritikainak mintsem pozitivistá-manipulatívnaak kell nevezni, mivel szüntelenül az emberi megismerés és „ügyesség” illetékességi körének pontos meghatározására törekszik.

Érdekes módon az állati test esetében „az emberi ügyesség” látszólag csak mennyiségi korlátokba, nem pedig leküzdhetetlen elvi nehézségekbe ütközik. Legalábbis ez derül ki abból a fenti, első Descartes-idézetünket kiegészítő folytatásból, amely a valódi (tehát Isten által teremtett) állatok és az emberek által feltalált gépek összehasonlítására vonatkozik. Ekkor ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy, noha az állati test,

MÁSODIK IDÉZET: „amely, mint Isten kezének műve, hasonlíthatatlanul jobban van elrendezve és sokkal csodálatosabb mozgásokat végez, mint akármelyik, amelyet az emberek feltalálhatnak”,

mégis, legfeljebb csak a felhasznált anyagi alkotórészek (csontok, izmok, idegek, artériák, vénák, és minden egyéb rész) gazdagsága, bonyolultsága stb. (tehát csupán mennyiségi paraméterek) tekintetében, nem pedig minőségi vonatkozásban (tehát a mechanika elveiben) különbözik az ember technikai alkotásaitól.

Végezetül e feltételezett elvi folytonosságból (lényegében a mechanika egyetemességéből) következik, hogy

HARMADIK IDÉZET: „ha volnának olyan gépek, amelyek egy majom vagy más okatlan állat szerveivel és külső alakjával bírnának, semmiképp sem tudnók felismerni, hogy nem egyeznek meg mindenben ezekkel az okatlan állatokkal”.

¹ Valamennyi itt közölt idézet az alábbi helyről származik: René Descartes: *Értekezés a módszerről* (Szemere Samu fordítását átdolgozta, a kötetet szerkesztette és a jegyzeteket összeállította: Boros Gábor) Ikon Kiadó (Matúra Bölcelet), Budapest, 1993. 64–66. o.

Továbbá, jöllehet a mechanika törvényeinek mindenhatósága, valamint az állati és az emberi szervezet külső-belső hasonlósága alapján „az emberi ügyesség” joggal merészkedhet arra a vállalkozásra, hogy az állatgépek után ún. embergépeket is készítsen, ámde Descartes mégis óva int bennünket attól, hogy ezeket a testünkhöz hasonlító és cselekvéseinket utánzó önmozgó gépeket „igazi embereknek” tekintsük. Két jó oka is van erre, s tulajdonképpen ezekre a szempontokra szeretném itt a figyelmet felhívni. Az egyik az, hogy

NEGYEDIK IDÉZET: „ezek a gépek sohasem tudnának szavakat vagy más jeleket használni és úgy összekapcsolni, ahogyan mi teszszük, ti. hogy gondolatainkat közöljük másokkal”.

Először is tehát az embernek gondolatai vannak, de ami még ennél is fontosabb: úgy tudja a szavakat összekapcsolni egymással, hogy ezek a gondolatok másokkal is közölhetővé válnak. S ezzel véget ér a mechanizmus mindent átfogó, egyetemes uralma (persze a mechanizmust itt is abban a karteziánus értelemben véve, hogy elvei a dolgok megértésének, ill. magyarázatának elvei, nem pedig a valóságot ténylegesen átható és mozgató, tárgyiasságokat teremtő erő). Most válik csak külön ember és természet. A mechanika ugyanis nem ismer olyan mozgástörvényeket, melyek alapján a gondolatközléshez szükséges mozgások leírhatók volnának. A mechanika mint elmélet törvényei, melyek a mesterségesen, vagyis az emberi ügyesség által, vagy természeti úton (azaz Isten által) létrehozott emberi test mozgásait irányítják, legfeljebb csak arra képesek, hogy az előre kigondolt és megtervezett emberi reakciók utánzatait szabályozzák (ha az automatát „egyik helyen érintik, azt kérdezi, mit akarnak tőle; ha más helyen érintik, kiabál, hogy fáj neki”), de arra már nem, hogy az *in statu nascendi* emberi cselekvések megfelelő elméleti magyarázatát nyújtsák. A jelenvaló valószínű ember egyetlen folyamatos cselekvésmódja ugyanis egyedül gondolatai megértetésében áll, s e sajátos mozgás magyarázatához többé már nem elegendő az emberi test szervei (mechanikai) elrendezésének és a belőle következő (ugyancsak mechanikai) mozgások ismerete. Itt olyan új (s persze egyáltalában nem mechanikai) magyarázó elvre van szükség, melynek lényegét a Descartes által éppen most feltárt (noha néven nem nevezett) sajátosság, vagyis az ember társadalmisága alkotja. Ebből következően a pusztán mesterséges, vagy pusztán természeti, de mindenképpen gépszerű embernél nem tudjuk elképzelni, folytatja Descartes, hogy

ÖTÖDIK IDÉZET: „a szavakat különböző módon elrendezze, s ezáltal értelmesen tudjon felelni arra, amit jelenlétében mondanak, amint ezt a legtompaeszübb emberek is meg tudják tenni”.

Az ember eme megkülönböztető sajátosságára, *differentia specificájára* hamarosan még visszatérünk. A másik tulajdonság viszont, amely az embert az őt utánzó automatától megkülönbözteti, egyetemes cselekvési képességében rejlik. Rögtön le kell azonban szögeznünk, hogy ez a sokoldalú reagálási képesség azáltal válik lehetségessé, hogy hirtelen felfedezzük: a sajátosan emberi cselekvések minden más mozgástól eltérően tudatosak, azaz belülről (vagy ha úgy tesszük: felülről, az ész által) irányítottak. Az emberkülséjű önmozgó gépeknél elképzelhető ugyan, mondja Descartes, hogy

HATODIK IDÉZET: „néhány dolgot éppolyan jól vagy talán még jobban csinálnának, mint akármelyikünk, de okvetlenül csődöt mondanának másokban; ebből pedig megtudnánk, hogy nem tudatosan cselekszenek, hanem csak szerveik elrendezésénél fogva”.

Ám ez a szervek elrendezésétől függő mechanikus mozgás Descartes-nál nem értékítéletet jelent, hanem csak egyfajta terjedelmi korlátozást, mint ahogyan a következő idézetből kiderül:

Világosság
2002/4–5–6–7

Dékány András:
Nyelv és beszéd
mint a karteziánus
ember differentia
specificája

HETEDIK IDÉZET: „Míg ugyanis az ész egyetemes eszköz, amely minden esetben feltalálja magát, addig ezeknek a szerveknek minden különös tevékenység számára különös berendezésre van szükségük; ennél fogva erkölcsileg lehetetlen, hogy annyiféle berendezés legyen egy gépben, hogy az élet minden helyzetében úgy tudjon cselekedni, mint mi tudunk értelmünk segítségével”.

Ebben a kontextusban tehát az ész olyan magasabbrendű mechanizmust képvisel, mely nagyobb számú (sőt, elvileg minden!) esetben képes jobban működni, mint a fizikai mechanizmus. De ha ész, mint „egyetemes eszköz”, mint összehasonlíthatatlanul finomabb és sokoldalúbb működés, olyan tökéletességi fokon áll minden elképzelhető mechanizmushoz képest, hogy mozgását nem tudja érdemben semmiféle külső körülmény sem korlátozni, akkor kicsúszik „az emberek ügyessége” alól is, azaz nem leszünk képesek hatni rá vagy éppen mesterségesen létrehozni.

Mindebből ismételten azt a tanulságot kell levonnunk, hogy az ember és az állat közötti különbség nem testi szerveik számában vagy működésük bonyolultságában, hanem egyes-egyedül abban a tényben rejlik, hogy az embernek gondolatai vannak és ezeket közli. Az ember esetében tehát szükségképpen véget kell érnie minden mechanikai gép-metáforának, egyrészt azért, mert „az ész, mint egyetemes eszköz” sajátos hatásmódja fizikai kifejezésekkel tartalmilag igen nehezen jellemezhető és csak nagyon nagy általánosságban írható le („minden esetben feltalálja magát”), másrészt azért, mert az élet fogalma is (melynek „minden helyzetében értelmünk segítségével cselekszünk”) meglehetősen pontatlan. Magyarán szólva Descartes-nak valamilyen formában kísérletet kell tennie az ember társadalmiságának meghatározására, melynek során – mivel itt nem használhat tisztán fizikai vagy mechanikai kategóriákat – megint csak az általa elsőként említett szempontoz tér vissza. Azt mondja:

NYOLCADIK IDÉZET: „nagyon figyelemre méltó, hogy nincs az a tompaeszerű és ostoba ember, még a tébolyodottakat sem véve ki, aki ne tudna különböző szavakat úgy összeilleszteni és belőlük olyan beszédet szerkeszteni, hogy ezzel gondolatait meg tudja értetni másokkal. Ellenben nincsen más olyan lény, bármily tökéletes és szerencsés képességű is, amely hasonlóra képes volna”.

A gondolatmenet a továbbiakban azon a vonalon fut, hogy a beszéd, a gondolatok közlésének képessége nem a hangképző szervek meglététől vagy hiányától függ. Vannak ugyanis állatok (Descartes a szarkát és a papagájt említi), melyek rendelkeznek ilyen szervekkel, sőt, szavak kiejtésére is képesek, mégsem beszélnek, vagyis nem adják tanújelét annak, hogy beszédük mögött gondolatok is vannak. Ugyanakkor a beszélőszervektől megfosztott született süketnémák mégis beszélnek a maguk módján, ami Descartes-nál azt jelenti, hogy gondolataikat az általuk kitalált jelekkel próbálják más emberekkel közölni. A nyelvhasználat tehát egyedül az emberiség sajátja, de Descartes nem foglalkozik azzal, hogy kialakulásának szükségletét mélyebben is megvizsgálja. Felfogása így annyiban marad meg arisztotelianusnak, hogy felismerését kizárólag az állati és az emberi lélek különbségének meghatározására használja. A különbséget egyébként egészen az ókori minták alapján állapítja meg, amikor az iménti gondolatmenetből ezt a tanulságot vonja le:

KILENCEDIK IDÉZET: „ez pedig nem azt bizonyítja csupán, hogy az állatoknak kevesebb eszköz van, mint az embereknek, hanem azt, hogy egyáltalán nincs eszük”.

Descartes e fontos következtetést az alábbi, kissé skolasztikus színezetű okoskodással próbálja még nyomatékosabbá tenni. Minthogy a beszéd nem igényel túlságosan sok eszt, s mivel a beszédhangokat használó különböző állatfajokon belül elképzelhető különösen fejlett példányok is, ezért

Világosság
2002/4–5–6–7

Dékány András:
Nyelv és beszéd
mint a karteziánus
ember differentia
specificaja

TIZEDIK IDÉZET: „nem hihető, hogy egy majom vagy egy papagáj, amely fajának legtökéletesebb példánya, ne tudná ebben elérni a legostobább vagy legalábbis egy zavart elméjű gyermeket, ha az állatok lelke nem volna a mienktől teljesen különböző természetű”.

Erre a pontra eljutva már tökéletesen tisztán látjuk, hogy az állatok azért nem tudnak másképp, mint mechanikailag viselkedni, mert nincsenek gondolataik, melyeket egymással közölhetnének. Descartes tehát azért tiltakozik azellen, hogy az emberi szavakat azonosnak tekintsék bizonyos természetes mozdulatokkal, melyek indulatokat fejeznek ki, mert miközben a mechanikai mozgásmódot a gépek éppúgy képesek utánozni, mint az állatok, addig a nem mechanikai lényegű szavakkal ez nem lehetséges. Ugyanez vonatkozik a beszédre. Ha a beszéd mechanikai természetű lenne, akkor előbb vagy utóbb érthetővé vált volna számunkra az állatok nyelve, azaz, minthogy

TIZENEGYEDIK IDÉZET: „több olyan szervük van, amely megfelel a miénknek, éppúgy meg tudnák érteni magukat velünk, mint a hozzájuk hasonlókkal”.

Mivel azonban nem ez a helyzet, ezért újból azt a következtetést kell levonnunk, hogy az észhasználaton múlik minden. Az állatok viszont véglegesen ki vannak ebből rekesztve. Az sem bizonyíték ezzel szemben, hogy egyes állatok az embernél nagyobb ügyességet mutatnak bizonyos tevékenységekben. Azért nem, mert sok másban viszont nem ügyesebbek, s ebből arra következtetünk, hogy nem a több eszük az oka, ha bizonyos dolgokban felülmúlnak bennünket. Sőt.

TIZENKETTEDIK IDÉZET: „Ez inkább azt bizonyítja, hogy nincs eszük, s hogy a természet működik bennük szerveik berendezése szerint.”

Összegezve tehát: elképzelhető, és nem áll ellentétben az eddig mondottakkal, hogy az állatok egy-egy speciális területen ügyesebbnek bizonyuljanak nálunk, mint ahogyan a mechanikai óra is,

TIZENHARMADIK IDÉZET: „amely csak kerekekből és rugókból áll, sokkal pontosabban tudja számolni az órákat és mérni az időt, mint mi minden okosságunkkal”.

És azonban mégsem változtat azon az alapvető – és Descartes által többször is hangsúlyozott – tényen, hogy az ember azért áll mindenekelőtt valamennyi mechanikai törvényszerűség felett (de legalábbis rajtuk kívül), mert az „eszés lélek”

TIZENEGYEDIK IDÉZET: „semmiképp sem származtatható az anyag természetéből, mint a többi dolog [...] hanem külön kellett megteremtetnie”.

S ezzel szerencsésen megérkeztünk a karteziánus felfogás legnehezebb részéhez. Descartes ugyanis egyrészt – nagyon helyesen – azt követeli, hogy a lélek

TIZENÖTÖDIK IDÉZET: „ne úgy legyen belehelyezve a testbe, mint kormányos a hajójába, talán csak azért, hogy ennek tagjait mozgassa, hanem szorosabban kell vele összekapcsolódnia és egyesülnie, hogy ezenkívül a miénkhez hasonló érzelmei és vágyai lehessenek, s így igazi embert alkothasson”.

Másrészt viszont – jóllehet feladni látszik eddigi, konzekvensen „csak” ismeretelméleti álláspontját (mely nem írja elő a gondolatok szükségszerű beavatkozását vagy megvalósulását a külső valóságban)

Világosság

2002/4–5–6–7

Dékány András:

Nyelv és beszéd

mint a karteziánus

ember differentia

specificica-ja

egy gyakorlatibb felfogás érdekében – mégiscsak adósunk marad a test és lélek konkrét összekapcsolódásának kimerítő és részletes leírásával. Ehelyett be kell érniünk azzal, hogy újfent elmélkedve az állati és emberi lélek különbségéről, ízelítőt kapunk a lélek halhatatlanságának descartes-i változatából. Eszerint most már rendelkezünk kellő számú érveléssel annak belátásához, hogy

TIZENHATODIK IDÉZET: „lelkünk egészen független a testtől, s ennél fogva nem is hal meg vele együtt. Minthogy pedig nem látunk más okokat, amelyek a lelket megsemmisíthetnék, azért természetesen jutunk ahhoz a belátáshoz, hogy a lélek halhatatlan”.

Aki tehát a lélek halhatatlanságának kérdésében Descartes-tól bonyolult eszkatológiai fejtegetéseket várt volna, az most súlyosan csalódnival lesz kénytelen. Tisztán tartalmi szempontból ugyanis mindössze annyi állapítható meg, hogy a testi mechanizmus (mindegy, hogy milyen okok miatt bekövetkezett) megszűnése nem gyakorol, de elvileg sem gyakorolhat semmiféle hatást az egyes ember lelkének minden testiségtől független működésére. A halhatatlanság viszont, a mi értelmezésünk szerint legalábbis, egyfajta értékítélet, melynek kiérdekléséhez bizonyára szükség lenne egy és más dologra, így például konkrét tettekre. Ennek taglalása helyett azonban csupán arra a sovány tanulságra bukkanunk Descartes-nál, hogy a gyenge szellemek azért tántorodnak el az erény egyenes útjától, mert az állatok lelkét ugyanolyan természetűnek vélik, mint a miénket, s így azt hiszik,

TIZENHETEDIK IDÉZET: „Semmitől sem kell félnünk és semmit sem szabad remélnünk az élet után, csakúgy nem, mintha legyek vagy hangyák volnánk”.

Ám ha azt szeretnénk megtudakolni, hogy ténylegesen mi az, amitől félnünk kell, s mi az, amit csakúgy remélhetünk az életünk elmúlása után, akkor legfeljebb csak arra emlékezhetünk vissza, amit Descartes korábban mondott, ti. hogy mint minden embernek, úgy nekünk is voltak gondolataink, és hogy megpróbáltuk ezeket másokkal is megértetni.

Világosság
2002/4–5–6–7

Dékány András:
Nyelv és beszéd
mint a karteziánus
ember differentia
specificaja